

alternatif politika

Sanaldan Gerçeğe Ağlara Tutunmak: Engelli Gençlerin Facebook'ta Sosyalleşme Deneyimleri
Kaynak: Alternatif Politika, Cilt 6. Sayı 3. (Aralık 2014) Sayfa. 333-358.

Yazar: **Esra KÖTEN** (Yrd. Doç. Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İİSBF, Sosyoloji Bölümü)
Barış ERDOĞAN (Yrd. Doç. Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi, İİSBF, Sosyoloji Bölümü)

Alternatif Politika; Worldwide Political Science Abstracts, Scientific Publications Index, Scientific Resources Database, Recent Science Index, Scholarly Journals Index, Directory of Academic Resources, Elite Scientific Journals Archive, Current Index to Scholarly Journals, Digital Journals Database, Academic Papers Database, Contemporary Research Index, Ebscohost, Index Copernicus ve Asos Index'de taranmaktadır.

AS

SANALDAN GERÇEĞE AĞLARA TUTUNMAK: ENGELLİ GENÇLERİN FACEBOOK'TA SOSYALLEŞME DENEYİMLERİ¹

Esra Köten – Barış Erdoğan

TRANSITION FROM STICKING TO VIRTUAL TO REAL NETWORKS: THE SOCILISATION EXPREINCES OF DISABLED YOUNG PEOPLE

ABSTRACT

Today, social networks on the Internet are seen as important tools for the integration of young people with physical disabilities to society and for the construction of their social capital. For young people with disabilities whose socialization experiences in real life are poorer than their peers, a social media network like Facebook offers important opportunities to follow new people, get to know them, meet with them over the network and convert this acquaintance to face to face communication in real life if possible. Communication established and maintained on Facebook, the most commonly used digital social network, has become one of the indispensable aspects of everyday life for young people with disabilities as well as other young people yet it has to be investigated whether that communication contributes to their

---

¹ Bu araştırma “2013 Yılı Gençlik Projeleri Destek Programı-Sosyal Dahil Etme” kapsamında Gençlik ve Spor Bakanlığı tarafından desteklenmiştir. (Proje No: GPDP 13 II-108)

socialization or not and to what extent this contribution is, if there is some. In this study, the relationship between young people with disabilities' use of Facebook and the construction and continuation of social capital is discussed. In this context, the purpose of this study is to discuss the impact of young people with disabilities' socializing experiences through Facebook on the processes of social inclusion and exclusion of them. To this end, a qualitative field research was conducted in eight cities in Turkey between January and June 2014, consisting of in-depth interviews done with 31 young people with physical disabilities. The Facebook experiences of these young people are classified in three categories: The first category consists of interviewees whose communication remains limited to the existing acquaintance as they use Facebook just to follow others and spend some time. The second category consists of young people with disabilities who meet new people but do not see them face to face. And the third category includes interviewees who meet and see new people, so that increase their social capital to some extent. As a result, it has been seen that social capital in real life is a determinant of social capital in the virtual world. Young people with disabilities can use their strong and weak ties more effectively and efficiently in the virtual world as they participate more in social life in the real world. However, digital social networks such as Facebook do not alone increase the social capital of individuals with disabilities and their integration into society.

Keywords: Social Network, Facebook, Young People with Disabilities, Social Capital.

Z

Günümüzde bedensel engelli gençlerin toplumla bütünleşmelerinde ve sosyal sermayelerinin inşasında internet üzerindeki sosyal ağlar önemli bir araç olarak görülmektedir. Gerçek hayatta sosyalleşme deneyimleri

akranlarına göre daha zayıf olan engelli gençler için Facebook gibi bir sosyal medya ağı yeni insanları takip etmek, tanımak, onlarla ağ üzerinden tanışmak ve mümkünse bu tanışıklıkları gerçek hayatta yüz yüze iletişime dönüştürmek için önemli bir fırsat sunmaktadır. En yaygın dijital sosyal ağ olan Facebook üzerinden kurulan ve sürdürülen iletişim, engelsiz gençler için olduğu kadar engelli gençler için de günlük hayatın vazgeçilmezleri arasına girmiştir; ancak bu iletişimin sosyalleşmeye bir katkısının bulunup bulunmadığının ve varsa bu katkının ne ölçüde olduğunun araştırılması gerekmektedir. Bu çalışmada engelli gençlerin Facebook kullanımı ile sosyal sermayenin inşası ve devamının sağlanması arasındaki ilişki ele alınmıştır. Bu çerçevede bu çalışmanın amacı bedensel engelli gençlerin Facebook kanalıyla sosyalleşme deneyimlerinin onların sosyal dâhil edilme ve dışlanma süreçlerine etkilerini tartışmaktır. Bu amaçla, Türkiye'nin sekiz ilinde Ocak 2014 - Haziran 2014 arasında bedensel engelli 31 gençle yapılan derinlemesine görüşmelerden oluşan bir niteliksel saha araştırması gerçekleştirilmiştir. Engelli gençlerin Facebook deneyimleri üç kategoride toplanmıştır: ilk kategori Facebook'u sadece takip ve oyalanma amaçlı kullanarak iletişimi mevcut tanıdıklarla sınırlı kalanlardan, ikinci kategori yeni insanlarla tanışan ama yüz yüze görüşmeyenlerden, üçüncü kategori ise yeni insanlarla tanışan, görüşen, böylece sosyal sermayesini bir ölçüde artıranlardan oluşmaktadır. Sonuç olarak gerçek hayattaki sosyal sermayenin sanal dünyadaki sosyal sermaye üzerinde de belirleyici olduğu görülmüştür. Bedensel engelli gençler gerçek dünyada sosyal hayata katılabildikleri oranda güçlü ve zayıf bağlarını sanal dünyada da etkin ve verimli şekilde kullanabilmektedirler. Bununla beraber Facebook gibi dijital sosyal ağlar tek başına engelli bireylerin sosyal sermayelerinde bir artışa ve toplumla bütünleşmelerine olanak vermemektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Ağ, Facebook, Bedensel Engelli Gençler, Sosyal Sermaye.

GİRİŞ

Türkiye’de genellikle “geleceğimiz” denerek bugünü yok sayılan, çocuklukla yetişkinlik arasında bir an önce geçilmesi gereken bir aşama olarak görülen gençlik konusu üzerine çalışmalar son yıllarda artış göstermekle birlikte hala sınırlıdır. Cumhuriyet’in ilanından günümüze kadar gerçekleştirilen akademik çalışmalar çoğunlukla gençliğin sorunları, gençlik araştırmaları, kuşak çatışması, gençliğin eğitimi, gençlik kültürü, gençlik ve kimlik konuları çerçevesinde kalmıştır (Yaman, 2013: 115). Bedensel engelli gençler ve toplumsal sorunları ise çoğunlukla ihmal edilmiştir.

Belli bir zaman diliminde doğan grupların ortak kültürel ve sosyal farklılıklarını sınıflandırmak için bu gruplara X, Y, Z, G gibi isimler verilmektedir. 1980 ve 1999 yılları arasında doğmuş kuşak “Y Kuşağı” olarak adlandırılmaktadır. Bu çalışmaya konu olan 1985 ile 2000 yılları arasında doğmuş ve çalışmanın yapıldığı dönemde 14-29 yaş grubunda olan gençleri de Y kuşağı kapsamında düşünmek mümkündür. Bu kuşağın özelliklerinden biri ev dışında çoğunlukla üzerlerinde mobil (walkman, mp3 çalar, cep telefonu gibi) bir multimedya cihazı taşımalarıdır. Amerikalı sosyologlar Tapscott (1998) ile Penky (2001) ise bu kuşağı “net kuşağı” ve “doğuştan dijital” olarak adlandırmaktadırlar. Bu kuşak bireysel bilgisayarlarla beraber doğmuş ve çok genç yaşlarda dijital teknoloji ve internetle karşılaşmıştır. Yeni sosyolojik çalışmalar 1993 sonrası doğanları G Kuşağı olarak adlandırmaktadırlar. Bu kuşak sosyal ağlarda, özellikle Facebook’ta daha fazla vakit geçirmektedir (Briquet, 2012: 33). Bedensel engelli gençlerin de, sosyal hayata katılım konusunda her ne kadar engellerle karşılaşmış olsalar da, Bourdieu’cü bir yaklaşımla, kendi kuşaklarından ayrı kültürel, sosyal, bilişsel bir *habitusları* (Bourdieu ve Wacquant, 2003: 118) olmadığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede bedensel engelli gençlerin de engeli olmayan akranlarıyla benzer biçimde dijital teknoloji ve sanal iletişimi yoğun olarak deneyimlediğini belirtmek gerekir.

Günümüzde bedensel engelli gençlerin toplumla bütünleşmelerinde ve sosyal sermayelerinin inşasında internet uygulamaları ve sosyal ağlar önemli bir araç olarak görülmektedir (Raghavendra, Grace, Newman, Wood ve Connell, 2013: 2). Bourdieu (1980), Coleman (1988) ve Burt (1992) gibi sosyologlarca geliştirilen “sosyal sermaye” kavramı, bireylerin çeşitli kaynaklara, enformasyona ya da yardıma erişimini ve daha iyi sosyal statü, başarı ve daha fazla mutluluk elde etmesini sağlayan sosyal bağlar bütünü anlamına

gelmektedir (Pénard ve Poussing, 2010: 570-572). Analizini tahakküm ilişkileri temelinde kuran ve çeşitli sermaye tiplerinin aralarındaki etkileşime dikkat çeken Bourdieu, “sosyal sermaye”yi bir gruba bağlı bireylerin birbirlerini karşılıklı tanımaları ve birbirleriyle tanışmaları sonucu oluşan, az çok kurumsallaşan ve kalıcı bir ilişkiler ağı içeren gerçek ya da potansiyel kaynakların tümü şeklinde tanımlamaktadır (Bourdieu, 1980: 2). O halde sosyal ilişkilerin bütününi yansıtan sosyal sermayenin inşası, güçlendirilmesi ve sürdürülmesi için bireyin sosyal ağlar aracılığıyla farklı sosyal çevrelere dâhil olabilmesi gerekmektedir.

“Sosyal ağ” kavramı ise, John A. Barnes (1954) tarafından, rastlantısal tanışmalardan ailevi bağlara kadar uzanan çeşitli sosyal yakınlıklar içeren bir ilişkiler haritası olarak tanımlanmıştır. Sosyal ağlar üzerine internet öncesi dönemde yazan Mark Granovetter’a (1973) göre bireyler toplum içinde kurdukları zayıf ve güçlü bağlarla sosyal ağların içinde yer alırlar. Güçlü bağlar bireyin yoğun ilişkiler yaşadığı, karşılıklı bilgi ve duygu paylaşımında bulunduğu yakın çevresini (aile, yakın akrabalar ve yakın arkadaşları) işaret etmektedir. Bu ilişki biçiminde taraflar çoğunlukla aynı mekânları paylaştıkları, benzer kültür ve çevrelerden geldikleri için nadir olarak aralarında yenilikçi bilgi alış verişi gerçekleşir. Buna karşılık zayıf bağlara sahip bireyler arasında (arkadaşlar, tanıdıklar, kontak kişiler) sosyal, kültürel ve mekânsal ayrımlar olduğu için iletişim içinde yeni/farklı fikirlerin, bilgilerin akması daha güçlü bir ihtimaldir. Bu açıdan Granovetter (1973) zayıf bağların güçlü bağlara göre yenilikçi gücüne dikkat çeker.

Gerçek dünyada olduğu gibi dijital teknolojilerin gelişmesiyle birlikte internet üzerinde kurulan sanal dünyada da farklı yoğunluklarda ve etkileşimlerde sosyal ağlar gelişmiştir. Granovetter’ı izleyerek internet üzerinden sosyal aktivitenin de iki biçimini belirlemek mümkündür: İnternet, öncelikle, yakın arkadaşlar ve aile ile var olan sosyal bağları korumaya ve yoğunlaştırmaya (güçlü bağ yatırımları), ikinci olarak, mevcut tanıdıklarla bağları korumaya ve yeni sanal tanışıklıklar kurmaya yarayabilir (zayıf bağ yatırımları). Riphagen ve Kanfer ile Resnick de, bilgisayar aracılı iletişimin güçlü bağları daha da güçlendirmek için olduğu gibi, zayıf bağları genişletmek için de kullanılabileceğini belirtmektedirler (aktaran, Pénard ve Poussing, 2010: 571).

Gerçek hayatta sosyalleşme deneyimleri akranlarına göre daha zayıf olan engelli gençler (McMaugh ve Debus; Raghavendra, Virgo, Olsson, Connell ve Lane; Thirumanickam, Raghavendra ve Olsson’dan aktaran Raghavendra vd., 2013: 1) için Facebook gibi bir sosyal medya ağı yeni insanları takip etmek, tanımak, onlarla ağ üzerinden tanışmak ve mümkünse bu tanışıklıkları gerçek

hayatta yüz yüze iletişime dönüştürmek için önemli bir fırsat sunmaktadır. Yeni sanal tanışıklıkların dışında sosyal medya ağları mevcut sosyal sermaye dhilineki yakın arkadaşlar, aile bireyleri ve uzakta yaşayan yakın akrabalar ile var olan sosyal bağları koruma ve güçlendirme ve zayıf bağların olduğu kontak kişiler ve tanışıklarla ilişkileri devam ettirme imkânı da vermektedir. Ancak engelli gençer için bu süreçlerin gerçekleşmesi toplumsal konumları nedeniyle bir takım sorunları da içinde barındırmaktadır.

Engelli bireyler aile ve yakın akrabalarından oluşan güçlü sosyal bağlarını gerçek hayatta göreceli olarak koruyabilmektedirler. Ancak onlara buldukları sosyal ortamdan farklı olarak yeni bilgi değiş tokuşunu sağlayacak olan zayıf bağları, sosyalleşme alanlarına erişim ve ulaşım olanakları yetersiz olduğundan kısıtlıdır. Bu nedenle internet ortamı üzerindeki sanal sosyal ağlar engelli bireyler için engelsiz bireylere göre daha fazla önem taşımaktadır. Ancak engelli bireylerin gerçek hayattaki sosyal ağlarını genişletmek için dijital sosyal ağlardan faydalanabileceği tezi sorunludur. Granovotter gibi iş dünyası üzerinden sosyal ağları inceleyen Yannick Fondeur ve France Lhermite (2006) gerçek hayattaki sosyal ağlar ile dijital sosyal ağlar arasında ayırım yapılması gerektiğine dikkat çekerek, zayıf bağların sanal ortamdaki gücünü sorgulamaktadırlar. Fondeur ve Lhermite'e göre dijital sosyal ağlar öncelikle gerçek hayatta daha önce var alan ağların kullanılmasında işe yaramaktadır. Örneğin bu ağlar hal-i hazırdaki tanışıklıkları devam ettirmek ve kesintiye uğramış ilişkileri yeniden canlandırmak için işe yarayabilmektedir. Ancak sanal kontakların ve arkadaşların sayısının artırılmasının gerçek hayattaki ilişki ağlarında bir karşılığı yoktur (Fondeur ve Lhermite, 2006; Fondeur, 2007). Dijital sosyal ağlardaki sanal arkadaşlıklar derinlikten yoksundur. Sanal arkadaşların sayısı ile kurulan ilişkilerin niteliği arasındaki çelişkiyi en iyi gösteren örnek 2010 yılı Noel gecesi yaşanmıştır. 42 yaşındaki İngiliz Simone Back, bir dijital sosyal ağ olan Facebook'taki 1082 arkadaşına "bütün ilaçlarımı aldım, birazdan öleceğim, herkese elveda" mesajını gönderdikten sonra intihar etmiştir. Mesajı gören hiç bir arkadaşı ne evinden hareket edip Back'i görmeye gitmiş, ne onu, ne de acil servisi aramıştır. Bunun yerine 148 tane yorum göndermişlerdir (Miller, 2012: 265).

Bu çalışmada engelli gençlerin en yaygın dijital sosyal ağ olan Facebook kullanımı ile sosyal sermayenin inşası ve devamının sağlanması arasındaki ilişki ele alınmıştır. İnsanların profil bilgilerini oluşturarak başka insanlarla iletişim kurmalarını, mesajlarını, resimlerini ve videolarını paylaşmalarını sağlayan Facebook, dünya genelinde özellikle gençlerin kullandığı en yaygın evrimii

sosyal ağdır (Golder, Wilkinson ve Huberman, 2007). 2004 yılında kurulan ve dünya genelinde bir milyardan üzerinde kullanıcıya sahip olan Facebook sanal dünyada bireye kimliğinin istediği yönünü gösterme, yeniden bir kimlik inşa etme özgürlüğünü vermektedir. Bu kişisel kimliğin ağlarda yeniden inşası Giddens'in (2008) da belirttiği gibi önemli bir meseledir, zira "Artık kimliklerimizi geçmişimizden almıyoruz; kimliklerimizi başkaları ile etkileşime girerek yaratmak zorunda kalıyoruz" (159). Özellikle Manuel Castells'in (2000) altını çizdiği gibi ağ toplumunda teknolojinin desteğiyle zamanın ve mekânın muğlaklaşması ve coğrafi sınırların önemini yitirmesi (13), bireye iki kimlikli ve iki sosyal çevreli bir toplumsal ilişkiler ağına sahip olma imkânı vermektedir. İlki yüz yüze gerçek sosyal ilişkilerin olduğu, kimliği ve sosyal ilişkilerin düzeyini geçmişteki deneyimlerin belirlediği gerçek hayattır, ikincisi ise bireyin kimliğini kendi isteğiyle kurguladığı ve karşılıklı etkileşimlerle ortaya çıkan sanal hayattır. Böylece sanal kişilikle toplumsal hayatın içinde yer alan gerçek kişilik rekabet eder hale gelmektedir (Briquet, 2012: 17).

Araştırma sırasında internette en çok neyle zaman geçirdikleri sorulduğunda görüşülenlerin tamamı Facebook'tan söz etmiştir. Bu da günümüzde internetin engelli gençler için sosyal medya, özellikle de Facebook ile eş anlamlı hale geldiğini göstermektedir. Ancak Facebook'un kullanım biçimi ve sıklığı değişiklik gösterebilmektedir. Bu çerçevede engelli gençlerin Facebook deneyimleri üç kategoride toplanmıştır: ilk kategori Facebook'u sadece takip ve oyalanma amaçlı kullanarak iletişimi mevcut tanıdıklarıyla sınırlı kalanlardan, ikinci kategori yeni insanlarla tanışan ama yüz yüze görüşmeyenlerden, üçüncü kategori ise yeni insanlarla tanışan, görüşen, böylece sosyal sermayesini bir ölçüde artıranlardan oluşmaktadır.

1. YÖNTEM

Tüm engelliler gibi bedensel engelliler de yaşamları boyunca çeşitli açılardan sosyal dışlanmaya maruz kalmaktadırlar. Çocukluk ile yetişkinlik arasında bir geçiş dönemi gibi görülen gençlik yılları ise tüm bireylerin yaşamlarında, beraberinde kendine özgü problemler getiren bir aşamadır. Böylece bedensel engelli gençler, gerek engelliliğin gerekse gençliğin getirdiği sorunlarla aynı anda baş etmek zorunda kalmaktadır.

Bedensel engelli gençlerin yaşamlarındaki çoğu dezavantajlı durumun hareket imkânlarının kısıtlılığına bağlı olarak ortaya çıktığını iddia etmek mümkündür. Bu kısıtlılık temelde engelli bireyin bedensel özelliklerinden kaynaklanıyor gibi görünse de, onu engelli hale getirenin ağırlıklı toplumsal

yaşamın engelsiz bireylere göre düzenlenmesi olduğu gerçeğini göz ardı etmemek gerekir. Engelli bireyleri yok sayarak ya da engelsiz bireyi “normal” ya da “standart” kabul ederek inşa edilen bir düzende, engellilik bir “sapma” halini almaktadır. Böylece engelliler kurulu düzen içinde eğitim, iş ve sosyalleşme olanaklarından büyük ölçüde mahrum kalmaktadırlar.

Bu noktada çağımızın en önemli iletişim aracı kabul edilen ve engelli ya da engelsiz çoğu gencin yaşamında büyük bir yere sahip olan internet, engelli gençlerin ev dışına çıkmaksızın engelsiz bireylerin çok daha kolay erişebildiği eğitim, iş ve sosyalleşme imkânlarına kavuşmasının bir aracı gibi değerlendirilebilmektedir. Ancak ilk bakışta böyle görünse de, internetin sanılan etkiyi oluşturmakta oldukça zayıf olduğunu söylemek mümkündür; engelli gençler internet sayesinde genellikle ne eğitim alma şansına ne de ücretli bir iş edinme olanağına sahip olabilmektedirler. Sosyalleşme bağlamında ise internetin etkileri tartışmalıdır. Özellikle Facebook gibi sosyal ağlar üzerinden kurulan ve sürdürülen iletişim, engelsiz gençler için olduğu kadar engelli gençler için de günlük hayatın vazgeçilmezleri arasına girmiştir; ancak bu iletişimin sosyalleşmeye bir katkısının bulunup bulunmadığının ve varsa bu katkının ne ölçüde olduğunun araştırılması gerekmektedir.

Sözü edilen çerçevede, bu çalışmanın amacı internet kullanan bedensel engelli gençlerin Facebook kanalıyla sosyalleşme deneyimlerine yakından bakmak ve böylece bu tür bir iletişimin onların sosyal dâhil edilme ve dışlanma süreçlerine etkilerini tartışmaktır. Bu çalışma, Türkiye’de bedensel engelli gençlerin internet kullanımları ile yaşadıkları sosyal dışlanma olgusunu anlamaya yönelik olarak Ocak 2014 - Haziran 2014 arasında gerçekleştirilen daha geniş çaplı bir araştırmanın kısmi verilerine dayanmaktadır. Araştırmanın tamamı nitel ve nicel veri toplamayı içeren iki kısımdan oluşmaktadır. Ancak bu çalışmada yalnızca niteliksel araştırmada elde edilen ve Facebook kullanımını içeren veriler ele alınacaktır.

Niteliksel araştırma kapsamında İstanbul’daki pilot çalışmanın ardından, İstanbul, Adana, Trabzon, Diyarbakır, Sinop, Antalya, İzmir ve Gaziantep’te 14-29 yaş arası bedensel engelli 31 gençle derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca dernek ve kulüp başkanları, özel eğitim uzmanları, özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleri yöneticileri, belediye çalışanları ve bazı gençlerin anneleri ya da babaları ile de görüşülmüştür. İllerin seçiminde belirli bir amaç güdülmemiş, niteliksel araştırmanın temsiliyet iddiası bulunmadığından kontak kişiler ve dernekler aracılığıyla kartopu yöntemiyle irtibat kurulan iller tercih

edilmiştir. Bu çalışmanın yazarları olan iki araştırmacı tarafından gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler, özel eğitim ve rehabilitasyon merkezlerinde, dernek ve kulüp merkezlerinde ve görüşülenlerin evlerinde açık-uçlu sorulardan oluşan yarı-yapılandırılmış görüşme formlarından yararlanılarak yapılmıştır.

Görüşmelerin yedisi İstanbul'da, beşi Adana'da, altısı Trabzon'da, altısı Gaziantep'te, üçü Diyarbakır'da, ikisi Antalya'da, biri İzmir'de ve biri de Sinop'ta gerçekleştirilmiştir. Tümüünün yaş ortalaması 21 olan engelli gençlerin 11'i kadın, 20'si erkektir. Görüşülenlerin 20'sinin engeli doğuştanken, 11'inin engellilik durumu çoğu çocukluk yaşlarında başlamak üzere çeşitli hastalık ya da kazalara bağlı olarak sonradan ortaya çıkmıştır.

Bire bir ve yüz yüze yapılan görüşmelerden önce görüşülenlere araştırma hakkında gerekli bilgiler ve kimlik bilgilerinin gizliliği ile ilgili güvence verilmiştir. Görüşülenlerden görüşmelerin ses kaydına alınması için izin istenmiş ve 31 görüşmenin 29'u ses kaydına alınmıştır. Gerçekleştirilen 31 derinlemesine görüşme ortalama 40 dakika sürmüştür, görüşmeler 1'den 31'e kadar numaralandırılmıştır. Her görüşmenin kelime kelime deşifresi yapılmış ve elde edilen deşifre metinleri Atlas-ti yazılımı aracılığıyla analiz edilerek değerlendirilmiştir. Görüşmelerden aynen aktarılan ifadelerin sonunda parantez içinde görüşme numarası ile görüşülenin cinsiyeti, yaşı ve yaşadığı (aynı zamanda görüşmenin gerçekleştiği) il bilgileri sıralanmıştır.

Araştırma sırasında yaşanan sınırlılıkları şöyle özetlemek mümkündür. Öncelikle araştırmanın hedef kitesini oluşturan bedensel engelli gençlere erişimle ilgili yaşanan sorunların altını çizmek gerekir. Söz konusu gençlerin bir kısmına üye oldukları dernek ve kulüpler ya da düzenli olarak gittikleri özel eğitim ve rehabilitasyon merkezleri aracılığıyla erişmek mümkün olmuştur. Ancak, araştırma sırasında da görüldüğü gibi, bedensel engelli gençlerin önemli bir kısmı neredeyse evlerinden hiç çıkmadan ya da uzaklaşmadan yaşamlarını sürdürmektedir. Bu nedenle onlarla görüşmekte güçlükler yaşanmıştır. Bir başka erişim güçlüğü ise bu gençlere karşı ailelerin korumacı tavrından kaynaklanmaktadır. Özellikle tek başına dışarı çıkma imkânı olmayan gençlerle konuşmak için 18 yaşın altında olmayanların dahi ailelerinden izin almak gerekli olmuş, ancak bazı anne ve babalar görüşmenin gerçekleşmesine izin vermemişlerdir.² Bunun nedeninin engelli gençlerin aileleri tarafından "çocuk"

² Zihinsel engelli gençler araştırmanın tümünde kapsam dışı tutulmuştur. Bu gençlerin zihinsel bir engelleri bulunmamasına ve 18 yaşın üstünde olmalarına rağmen ailelerin verdiği tepki dikkat çekicidir.

gibi görülmelerine ek olarak, bu gençlerin toplumdan saklanmaları gerekliliği yanılığısından da kaynaklandığı düşünülmektedir. Bedensel engelli gençlerle yapılan görüşmeler, iki araştırmacının da geçmişteki derinlemesine görüşme deneyimlerinden büyük oranda farklılık göstermiştir. Görüşmeler sırasında başlıca iki tür sorunla karşılaşmıştır: görüşülenlerin bir kısmı eğitim eksikliği, sosyal ilişkilerin zayıflığı, kelime hazinesinin darlığı gibi nedenlerle sorulara çok kısa yanıtlar verme eğilimindeyken, diğer kısmı konuşma ve sorunlarını paylaşma ihtiyacına bağlı olarak konudan konuya atlama ve çok uzun yanıtlar verme yoluna gitmiştir; öyle ki bazı görüşülenler “bu terapi gibi oldu”, “çok birikmişti içimde, şimdi size anlattım rahatladım” gibi ifadeler kullanmışlardır. Görüşmelerde dikkat çeken, belki de derinlemesine görüşmenin en net avantajlarından biri olan, bir başka eğilim ise görüşmelerin başında üstünkörü geçilen, hakkında tam olarak bilgi verilmeyen ya da gerçeğin tam tersi söylenen pek çok konunun görüşmelerin ilerleyen dakikalarında derinleşmesi ve böylece daha güvenilir enformasyona ulaşılmış olmasıdır. Örneğin birçok görüşülen bu konu ilk açıldığında internet aracılığıyla hiç kimseyle tanışmadığını söylerken, daha sonra tanışma öykülerini anlatmaya başlamıştır.

2. SANAL DÜNYADA TANIDIK YÜZLER

Görüşme yapılan engelli gençlerin tamamı çeşitli yoğunluklarda ve amaçlarla internet kullanmaktadır. Bunun yanında yine tamamının Facebook’u kullanmış ya da kullanmakta olduğu görülmüştür; hatta büyük kısmı için internetin yalnızca Facebook anlamına geldiğini söylemek mümkündür. Ancak Facebook’un kullanım biçimlerinin değişiklik gösterdiği görülmektedir. Bir grup engelli genç, Facebook’u bir oyalanma ya da eğlence aracı olarak görmektedir. Neredeyse herkesin sahip olduğu bu oyuncakla oynamaktan mahrum kalmayarak, iletişim bağlamında da bir ölçüde mevcut tanıdıklarıyla ilişkilerini sürdürmeleri sağlanmaktadır.

“Facebook kullanıyorum. 350 kadar arkadaş listem var. 5 bin kişi yapmak hedefim. Hepsini tanıyorum o 350 kişinin. Son zamanlarda 30-35 kişiyle görüşmüşümdür.” (G21, E, 19, Gaziantep)

İnternetin eski tanışıklıkları sürdürmede etkili olduğu, ama mevcut iletişimin genellikle Facebook’taki iletişimle sınırlı kaldığı görülmektedir. Örneğin yalnızca bir engelli arkadaşı olduğunu belirten bir görüşülen, bu arkadaşını ilkokuldan tanıdığını anlatmış ama yalnızca “internette, Facebook’ta görüşüyoruz” demiştir (G2, E, 20, İstanbul). Aynı görüşülen Facebook’ta 298

kayıtlı arkadaşı olduğunu ancak bunların 20'si ile iletişim halinde olduğunu belirtmiş ve kayıtlıların tamamını tanıdığını ama çoğunun akrabaları olduğunu ifade etmiştir.

Bu gruptaki engelli gençlerin sosyal çevresinin genellikle aile, akrabalar, komşular ve bazen de mahalleden ya da okuldan birkaç arkadaşla sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durumda Facebook aracılığıyla kurulan iletişim de bu kişilerin paylaştıklarını takip etmenin ve uzaktaki akrabalarla konuşmanın ötesine geçmemektedir.

“Sosyal medya ya... İnterneti açıyorum, Facebook'a bakıyorum, ne var ne yok diye, neler paylaşmışlar diye... (..)” (G2, E, 20, İstanbul)

“Bakıyorum kim ne paylaşmış, okuyorum, beğeniyorum, paylaşıyorum ve kapatıyorum yani.” (G5, E, 15, İstanbul)

“Şu an internette gördüklerim uzakta olduklarından görüşemiyorum, senede bir kez tatilde görüşüyoruz. Kuzenlerim...” (G4, K, 15, İstanbul)

Facebook'un bu gençler için yeni insanlarla tanışmanın, dolayısıyla sosyal çevrelerini genişletmenin bir aracı olmadığı görülmektedir. Bir kısmı hâlihazırda tanıyor olmadıkları hiç kimseyi arkadaş listelerine eklemeyen, bazıları arkadaşlarının listelerinden kişilerin davetlerine yanıt vererek bazı eklemeler yapmakta ama bu kişilerle iletişime geçmemektedir. Yani görünürde arkadaş listesi uzamakta ama tanışıklık ya da arkadaşlık oluşmamaktadır. Görüşülenlerden biri internette hiç yeni arkadaş edinmediğini belirtmiştir (G5, E, 15, İstanbul). Bir diğeri benzer biçimde tanımadıkları ile kesinlikle konuşmadığını ifade etmiştir (G2, E, 20, İstanbul). Facebook'ta neler yaptıklarını anlatırken de birçok engelli genç tanımadıklarını listelerine eklemediklerini ve onlarla konuşmadıklarını dile getirmişlerdir.

“Facebook'a giriyorum. Arkadaşlarımı ekliyorum. Fotoğraf koyuyorum. Çok arkadaşım yok. Mahalleden, dükkândan, aileden arkadaşlar. Tanımadığım birini eklemiyorum. Kamerayı kapatıyorum, davet gelirse.” (G3, E, 24, İstanbul)

“Kimseyle tanışmadım. Facebook'a giriyorum, oyunlar oynuyorum, müzikler dinliyorum, aklımda olan araştırma varsa, merak ettiğim, onlara bakıyorum. En çok sevdiğim biri var oyuncu, artist...” (G4, K, 15, İstanbul)

Bu grubun ağırlıklı düzenli olarak rehabilitasyon merkezlerine devam eden, aileleri ya da bir refakatçi olmadan dışarıya çıkamayan engelli gençlerden

oluşturduğunu belirtmek gerekir. Çoğunun ev dışında geçirdiği zaman rehabilitasyon merkezine gidiş-dönüş ve orada geçirilen süre ile sınırlıdır. Bu gençler genellikle okula devam etmemekte, eğlence amacıyla nadiren dışarı çıkarılmakta ve aile yardımı olmaksızın tek başlarına bazı ihtiyaçlarını karşılayamamaktadırlar. Bu durum, onların aile gözetimi altında olmalarını da beraberinde getirmektedir. Bir kısmı okuma-yazma zorluğu da yaşamakta, böylece Facebook hesapları da aile denetiminde olabilmektedir. Yaşları ilerlemiş olsa da, aileleri, yabancılar ya da kimi durumlarda kendileri tarafından erişkin ya da "genç" değil "çocuk" gibi görülmektedirler. Sonuç olarak bu gençlerin bireysel alanları son derece kısıtlı kalmaktadır.

"Beni çocuk gibi görenler var. 15-16 yaşındaki çocuklara muamele eder gibi bana davrananlar var." (G20, E, 28, Gaziantep)

"Tanımadığım insanlarla konuşmuyorum. İnternette resimlere bakıyorum, ablamın Facebook'undan. Benim Facebook'um yok. Benim yaşım küçük, o yüzden giremiyorum." (G15, K, 14, Trabzon)

İnternette yeni tanışıklıklar kurmakla ilgili olarak engellilik durumunun paylaşılması/paylaşılmaması ya da bununla ilgili endişeler de etkili olabilmektedir. Yeni insanlarla tanışanların bir kısmı engelli olduğunu ya profiline koyduğu fotoğrafla ya da iletişimin en başında verdiği bilgilerle açıklarken, bir kısmı bunu bir süreliğine ya da tamamen saklayabilmektedir. İnternette başkalarıyla tanışmayanların ise bunu istememelerinde engellilik durumunun etkili olabildiği görülmektedir.

"Facebook vardı, sonra onu kapattım şimdi. (...) Herhalde kendimi anlatmaktan falan mı üşeniyorum biraz da? (...) İşte hastalığımı söylersen, "Ne zaman oldu, ne oldu?" Çünkü bizim insanımızda şöyle bir şey var: Normal mesela, tanımıyoruz etmiyoruz, şak diye "Ne oldu sana? Anlat." falan diye şeylik bekliyorlar, samimiyet. Sevmiyorum, hoşlanmıyorum bu tarz şeylerden, o yüzden herhalde. (...) Başta aslında tanışıp da devam ettirsem daha iyi olur, önce bir güven duyduktan sonra." (G14, K, 22, Trabzon)

Bununla beraber daha ileri yaşlarda, meslek sahibi, ev dışında daha fazla zaman geçiren ve belirli bir sosyal çevreye sahip olan engelli gençlerin de bir kısmının, Facebook'u yalnızca var olan ilişkilerini sürdürmek ve haberleşmek için kullandıkları görülmektedir. Bu gençlerin Facebook'u işlevsel bir iletişim aracı olarak kullanmalarını, sosyalleşme için buna ihtiyaç duymamaları ile açıklamak mümkündür.

“51 tane arkadaşım var. Hepsini tanıyorum. Çoğunu da son bir yıl içinde görmüşümdür. 3-4 tanesi engellidir. Diğerleriyle aram ortalamadır. Belediyeden tanıdığım, bu tekerlekli sandalyeyi aldığım, hastanede bacaklarım kesildi, oradaki hemşire, başkanım, işte bunlar... Benim gerçek arkadaşlarım buradakilerdir (dernektekiler). (...) Ben sadece takip ediyorum. Bir şey yazmıyorum. Tanımadığım birini kabul etmem. Profilime bir gül resmi koymuş, kimdir bilmem, kabul etmem.” (G20, E, 28, Gaziantep)

“Daha çok Facebook kullanıyorum. Facebook'ta sadece tanıdığım insanları eklerim. 6-7 senedir bu Facebook'u kullanıyorum, sadece 117 arkadaşım var. Ama baktığın zaman “futbolcusun, niye bu kadar az arkadaşın var?” diyeceksin. Bizim bir ampute futbol ligimiz var. Ben her şeyimi oradan takip ediyorum. Oradaki arkadaşların büyük kısmı futbol ve iş yerinden arkadaşlarım. Ben hayalden çok gerçek dünyadaki insanlarla... Realiteyi seven bir insanım. Tanımadıklarımı eklemem.” (G28, E, 28, İzmir)

“İnterneti yalnızca hâlihazırda sahip oldukları aile-akraba dışı sosyal ilişkileri sürdürmek için kullanma davranışı, bedensel engeli daha az belirleyici olan ya da engeline rağmen engelsiz bireylere yakın yaşam koşullarına sahip olabilmiş gençlerde görülebilmektedir. Ancak bu örneklerin engelli gençler bakımından geneli yansıtmadığını belirtmek gerekir. Üçüncü kategoride görüleceği üzere, Facebook'un özellikle yeni insanlarla tanışma ve bu tanışıklığı yüz yüze iletişime dönüştürme anlamında kullanımı ev dışında bir sosyal hayata sahip olan engelli gençlerde daha fazladır.

3. SANALI AŞ(A)MAYAN DOSTLUKLAR

Facebook kullanımını üzerinden sosyalleşme deneyimlerine göre bedensel engelli gençler içinde en geniş grubu Facebook üzerinden tanımadıkları kişileri de arkadaş listelerine ekleyen ancak yüz yüze iletişime geçmeyenler oluşturmaktadır. Bu gruptaki kullanıcıların arkadaş listelerine ekledikleri kişilerle kurdukları sanal ilişkilerin düzeyi de çeşitlilik göstermektedir; kimileri listelerindeki kişileri yalnızca takip etmekle yetinirken, bir kısmı da sosyal ortam üzerinden çoğunlukla yazışarak ya da bazı durumlarda görüntülü konuşma yoluyla iletişimi sürdürmektedir.

Facebook'un yeni insanlarla tanışma ancak bir araya gel(e)meme biçiminde kullanılmasında, bedensel engelli gençlerin ev dışına çıkabilme olanaklarının darlığı belirleyici etkiye sahiptir. Bu gruptaki gençler başkalarıyla iletişime geçmek ve sosyal çevrelerini genişletmek istemektedirler. Ancak sürekli refakatçi gereksinimi, kamusal alanların genellikle engelsiz bireylere göre düzenlenmesi,

yollar, ulaşım araçları, tuvaletler, merdivenler, asansörler ve bina girişleri ile bağlantılı sorunlar, bu gençlerin dışarıda zaman geçirmelerini zorlaştırarak sosyal hayata katılmaları önündeki en büyük engelleri oluşturmaktadırlar. Böylece hem sosyalleşmek ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak için evden çıkamayan gençler internette daha fazla zaman geçirmekte hem de bu yolla kurdukları iletişimin sürdürülmesi yine internete bağlı kalmaktadır.

*“Sokağa çıkma imkânım daha çok olsa internet başında çok vakit geçirmem.”
(G13, E, 29, Trabzon)*

Bedensel engelli gençlerin Facebook'ta arkadaş listelerine gerçek hayatta hiç tanımadıkları kişileri eklemelerindeki en büyük motivasyon kaynaklarından biri, kendilerince tüm risklerine rağmen, kısıtlı sosyal çevrelerini genişletmektir.

*“Çevremin geniş olmasını isterim. Şu anki çevrem dar olduğunu düşünüyorum. (...) Ben şimdi Facebook açarsam, ilkokuldan arkadaşlarımı eklerim, samimi olduğumu. (Tanımadığım insanları) güvenirse eklerim. Normalde yapmam da. Konuşurum ama şey yapmam, samimi olmam.”
(G17, K, 16, Trabzon)*

Facebook ortamında engelli bireyleri hiç tanımadıkları kişileri arkadaş listesine ekleme motivasyonu sosyal şartların bir dayatmasıdır. Engelsiz bireyler Facebook gibi sosyal ağların dışında kafe, sinema, spor salonları gibi sosyalleşme alanlarında yeni tanışıklıklar ve arkadaşlıklar kurma imkanlarına sahiptirler. Ancak bu alanlara ulaşmada engellerle karşılaşan engelli bireyler için Facebook ve diğer sosyal medya ağları sosyalleşme yönünde bir tercihten öte neredeyse tek araç haline gelmiştir.

“Facebook'ta arkadaş ekliyorum. Tanış da var, tanışmadığım insanlar da var. Herkesle tanışıyorum. (...) İnternet olmasaydı hayat zor olurdu. Çünkü tanışacak kimse yok. Gerçek hayatta zor. Facebook'u (oyundan) daha çok seviyorum. Çünkü herkesi ekliyorum. Tanış olmasa bile.” (G16, E, 15, Trabzon)

“Mesela orada (Facebook'ta) sohbet açılıyor “selam, neredensin” gibi laflarla. Sonra işte bakıyorsun, insan iyi bir insan mı, güzel konuşuyor mu? Derken ekliyor beni, eğer ben “tamam” dersem arkadaş oluyoruz.” (G12, K, 17, Trabzon)

Toplumdan izole bir şekilde yaşayan engelli bireyler listelerine ekledikleri tanımadıkları kişilerle her zaman karşılıklı iletişime geçmemektedirler. Ancak iletişimsizlik bir pasif durumun işareti olsa da, engelli genç için hiç bir zaman

tanışamayacağı, hayatına giremeyeceği bir kişinin yaşamını takip etmek, tek yönlü olarak ondan gelen paylaşımları görmek ve fotoğraflara bakmak, yalnızlık duygusunu daha az hissetme, oyalanma ve vakit geçirme bakımından önemli bir faaliyet olmaktadır. Sosyal medyada yalnızca sürekli “takip” halinde olarak ve diğerlerinin paylaştıkları sözleri ya da fotoğrafları “beğen”erek var olmak, Facebook üzerinde kurulan bir tür teşhircilik-röntgencilik ilişkisinin tek yönlü olarak ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Kısıtlı bir alanda yaşamak ve diğer insanlarla iletişime geç(e)memek bu davranış biçimini tetiklemektedir.

“Pek dışarı çıkmıyorum işte. Dükkâna da çıkartmıyorlar. (...) Facebook'ta tanıdıklarım var. Liseden pek arkadaşım yok. Aktif değilim. (...) Tanımadığım kişiler de var. Onlar ekliyorlar. Ama tanımadığım kişilerle konuşmuyorum. Daha çok sayfaları beğeniyorum, manga sayfası. Gazete okuyorum. Paylaşımlara bakıyorum.” (G1, E, 24, İstanbul)

Aynı görüşülen daha sonra internet üzerinden bir kızla tanıştığını, bir yıl kadar Facebook'ta iletişimi sürdürdüklerini ama hiç yüz yüze görüşmediklerini ve engelinin uzunca bir süre sakladığını anlatmıştır.

İlk gençlik dönemlerinde bireylerin sosyal bir ortamda arkadaşlık kurmaları biyolojik ve psikolojik olduğu kadar sosyal bir ihtiyaçtır. Engelli gençler sosyal ağlar üzerinde özellikle “karşı cins” ile gerçek hayata göre daha kolay iletişim kurmaktadır. Klavye başında engellerin görünmediği, herkesin eşitlendiği bir ortamda kendilerini daha rahat hissetmektedirler. Gerçek hayatta yüz yüze iletişimin başlaması ve sürdürülmesinde fiziksel görünüş ve kültürden kültüre farklılıklar gösteren güzellik anlayışı önemli ölçüde etkilidir. Buna karşılık fiziksel görünüm ve imajlardan yalıtılmış, kelimelerin egemen olduğu sosyal medya üzerinden kurulan iletişimde bedensel engellerin yarattığı sorunlar en aza inebilmektedir.

“Kim istemez uyanınca bir “günaydın” mesajı gelsin?” (G1, E, 24, İstanbul)

“Yazışmak amacıyla ekliyorum. Bazıları yazıyor. Tanışmak amacıyla, canım mı sıkıldı bilmiyorum, ekledim. Rastgele isim buldum. Ekledim. Geri dönüşler oldu. Bayağı muhabbet edenler bile oldu. Bunlar genelde kızlar. İnternette daha rahat oluyor. İlk kez tanıştığım biri için interneti tercih ederim. Heyecan var. “Merhaba” var diye muhabbete giriyorum. Hiç duygusal bir şey olmadı. Zaten sosyal medyada duygusallık yok. Sadece diyalog, muhabbet. Sadece karşı cinsten biriyle konuşma ihtiyacı karşılanıyor. Okulda, çevrede hiç kız arkadaşım olmadı. Ama internet ortamı daha rahat. (...) 10-15 kişiyle tanışmışımdır, çoğu da kızdır.” (G8, E, 18,

Adana)

Sosyal hayatın içinde “karşı cins” ile sözlü iletişim kurmakta zorlanan ya da bu imkânı hiç olmayan bir engelli genç için bir “merhaba” dahi önem arz etmektedir. Gündelik hayatta iletişime girişin sıradan kelimesi olan “merhaba”nın devam etmesi için engelli bireyler genel olarak durumlarını en azından bir süreliğine saklama stratejisi izlemektedirler. Çünkü engelli ve engelsiz bireyler arasında fiziksel engellerin kalkması nedeniyle iletişimin demokratikleştiği sosyal medya ortamında, engelli birey mümkün olduğunca bu eşitlik durumunu korumak ya da kendi gerçekliğinden uzaklaşmak istemektedir. En azından başlangıçta engellilik durumunun saklanması yoluyla sohbet ortamının kurulması sağlanmaktadır.

“ (İnternette tanımadıklarımla) Konuşuyorum, bir tane kız arkadaşım var. Şu anda tanışmak çok kolay. (...) Kimliğimi sakladığım da oldu bazen. Gereksiz olduğundan söylemem.” (G13, E, 29, Trabzon)

“Bence yüz yüze daha iyi. Ama tabi ben rahatsızlığımdan dolayı çekindiğim için belki internete yönelmişimdir. İnternette istediğini söyleyebilirsiniz yani. Mesela ben sakladım, üç dört ay sonra söyledim.” (G1, E, 24, İstanbul)

“Muhabbet çok ilerlerse engelli olduğumu söylüyorum. Başta gerek olmuyor. (...) Daha sonra o konuyu kapatıp tekrar muhabbete dönülüyor. Hiç öyle aşırı bir tepki almadım. Küfretmek falan.” (G8, E, 18, Adana)

Engellilik durumunun açıklanması durumunda engelli olmayan karşı tarafın tepkisi hakaret, küfür gibi sözsözsel saldırılar olmasa da, engelli bireye yönelik diyalogu bitirme şeklinde bir sembolik şiddete dönüşebilmektedir.

“Tam hatırlamıyorum ama bir şeyler oldu işte. Ekledik birbirimizi. Açtım, baktım o açık. Ona bir şey yazdım. 15-20 gün konuştuk. Sonra anlattım engelimi. (...) İyi olmadı. (Engelimi) anlattıktan sonra arkadaşlığımız bitti. Her şey bitti. Sildi. Başkası da olmadı, bitti ondan sonra zaten. (...) Hayal kırıklığı...” (G18, E, 26, Gaziantep)

Engelli bireyler sanal ortamlarda arkadaş bulup sohbet ederek toplumla bütünleşme arzularını tatmin etmeye çalışsalar da arkadaşlık listelerine eklenen kişilerin fiziksel olarak hep uzak, farklı kentlerden seçilmesi dikkat çekicidir. Büyük metropollerde ikamet eden engelli gençler dahi kendi yaşadıkları kentten arkadaş bulmakta zorlandıklarını ifade etmektedirler. Örneğin başlangıçta kimliğini sakladığını ifade eden bir engelli genç, yaşadığı kentten arkadaş

bulamamasını bu kentteki insanların karakterine bağlamaktadır.

“Hep uzak yerlerde oluyor. İstanbul’dan... Adana’dan aradım. Ama çoğu tiki çıktı. (...)” (G8, E, 18, Adana)

“(Bu şehirden) Yok işte. Diyorum ya, buranın insanında mı bir sorun var ben anlamıyorum. Ya da bana mı denk gelmiyor? Onlar (başka kentlerdeki) bana daha iyi davranıyorlar.” (G12, K, 17, Trabzon)

İnternette arkadaş bulma, ekleme öykülerinin çoğunda engelli bireyler psikolojik olarak kendilerine yakın hissettikleri kişileri fiziksel olarak uzak mekanlardan seçme stratejisi izlemektedirler. Bu durumda sanal hayatta kurulan sosyalleşme süreci hiç bir zaman gerçek hayata yansımamaktadır.

“Ya arkadaş olabilirsin, dost olabilirsin ama... Benim de oldu. Oldu. Evet tanıştım, dost olduk, arkadaş olduk ama bir yere kadar, çünkü internette konuştuğun bir insanla bir yere kadar. (...) Ne kadar karşılaşabilirim? Nasıl bir imkân olabilir ki, karşılaşma imkânı? Ya sonuçta sen başka bir yerdesin, o başka bir yerde... (...) Ama gelene de asla hayır demem. Konuşurum, sohbet ederim, evet yaparım, konuşurum.” (G10, K, 26, Adana)

Gerçek tanışıklığa ve kamusal alanlarda buluşmaya çevrilemeyen sanal arkadaşlıklar çoğu zaman Facebook gibi sosyal medya ortamında sesli ve görüntülü iletişimle derinleştirilememektedir. Bazı görüşülenlerce “çok iyi dostluklar” diye ifade edilen iletişim resim paylaşma ve birbirini takip etme şeklinde cereyan etmektedir.

“Facebook’tan da iki kişiyle tanıştım. Bir ara bir sohbet grubu kurmuştuk, orada tanıştım. Çok iyi anlaştık. Öyle devam ediyor. İyiyiz yani. Konya’da yaşıyorlar. Bir de OKEY oynarken İstanbul’dan biriyle tanıştım. Ama ben çok fazla dışarı çıkamadığım için onunla buluşamadık. Okeyde tanıştığımla telefonla da konuşuyoruz. Ama Facebooktakilerle telefonla konuşmuyorum. Facebook üzerinden devam ediyor. Bir iki defa kamera açtım. Ama ben ondan pek anlamıyorum. Fotoğraflarımızı birbirimize gönderiyoruz, şunu yaptık bunu yaptık. Birbirimizi çok iyi biliyoruz. Tanışmadan önce bir resimlerine bakıyorsun. Resimlere bakınca hayatını anlıyorsun, resimlerin nerede kimlerle çekildiğine bakınca. Öyle bir bakıyorum. İnsan zaten görünüşünden belli ediyor.” (G6, K, 20, İstanbul)

Engelli bireyler uzaklarda ikamet eden sanal arkadaşlarla mesafeleri öne sürerek görüşmezken, aynı kentte hatta yakın çevrede oturan gerçek ortamdaki arkadaşlarıyla da buluşmalarını onların meşgul olduklarını ifade ederek açıklamaktadırlar.

“Yüz yüze görüştüğüm arkadaşım (komşumla) bu aralar fazla görüşemiyorum. Üniversite sınavına hazırlanıyor. Dersleri iyidir. Hedefi de büyük, çok çalışıyor. O yüzden Facebook’taki arkadaşım bu aralar daha çok görüşüyorum. Duruma göre, o anki şartlara göre değişiyor. Komşumun telefonu yok, onu her zaman arayamıyorum. Facebook’taki arkadaşım her an 24 saat görüşebiliyoruz. (...) Onlar (mahalleden tanıdıklar) da var Facebook’unda. Ama onlar çok yoğunlar. Bir tanesi hem okuyor, hem çalışıyor.” (G6, K, 20, İstanbul)

Evde kapalı olarak yaşayan engelli bireyin yaşam ritminin okula giden ya da çalışan akranlarınınkinden zaman içinde ayrışması, onu çevresindeki gerçek sosyal hayattan ve sınırlı sosyal çevresinden daha da uzaklaştırmaktadır. Hayatın akışından uzaklaşan engelli genç, mobil ya da sabit bilişim araçlarıyla, çevrimiçi halde bulunan, uzaklarda yaşayan ama sanal iletişim kurmaya daha uygun olan bir bireyle daha kolay iletişime girebilmektedir.

Ancak, sosyal ağlar üzerinde kurulan sanal sosyalleşme ile gerçek hayatta yüz yüze gerçekleşen sosyalleşme arasında önemli farklılıklar mevcuttur. E-posta, çevrimiçi sohbet veya anlık mesajlaşma gibi sanal iletişim yolları yüz yüze etkileşime göre daha zayıftır, derinlikten yoksundur (Pénard ve Poussing, 2010: 570). Sanal dünyanın içinde kurulan bir hayatta derinlik olmayınca, kurulan diyaloglar ve dolayısıyla arkadaşlıklar da sürdürülebilir olmaktan uzaklaşmaktadır.

“ (...) Tanımadığın insanlarla ben şuyum, şunu yapıyorum gibi konuşmalar geçiyor sadece. Sonra bitiyor olay. Hakkında bir şey bilmiyorsun ki sohbet açılın.” (G23, E, 27, Gaziantep)

“Ciddi bir şey yok. Konuşur silerim. Konuşmazsak silerim. Ya merhaba falan diyorsun. Resimler... Mesela bir arkadaşımın Facebook’unda görüyor, tanışmak istiyor. Hiç gerçek hayatta görüşmedim ama.” (G22, E, 17, Gaziantep)

“Face’i geç abi. Gidip benle konuşurken 10 tane başka erkekle daha konuşuyor.” (G22, E, 17, Gaziantep)

Facebook çevrimiçi oyunlar üzerinden kurulan arkadaşlıkların devam ettirilmesinde önemli bir araç olsa da iletişimi yüz yüzeye dönüştürme olanağı sunmamaktadır. “Klavye şövalyesi” şeklinde internet ortamında kendine özgür bir dünya ve istediği kişiliği yaratan engelli bireyler, gerçek hayatta diğer insanlarla sosyalleşme imkanı bulamamakta, sanal ortamda kurulan sosyal çevre

gerçek hayata yansımamaktadır.

“Gruptaki (oyundaki) seviyen çok ilerlemişse bu iletişim artık telefon üzerinden, olmadı Facebook üzerinden geçiyor. İletişim hiç yüz yüze iletişim seviyesine geçmiyor. Çevreden, okuldan değilse o 8 kişilik grup, sadece Facebook üzerinde konuşma geçiyor. Klavye şövalyeliği şeklinde. O kadar, hiç yüz yüze görmüyorsun.” (G29, E, 20, İstanbul)

Tanımadıkları insanlarla sosyal medya ortamında kurulan tanışıklıklar ve arkadaşlıklar gerçek hayata yansımaması sonucu, bedensel engelli gençlerin arkadaş listesinde gerçek hayatta görüşülen en büyük grubu yakın akrabalar oluşturmaktadır.

“Bir gün içinde 10 saat kullanıyorumdur. Sosyal paylaşım siteleri; Facebook, Twitter, Mynet... (...) Facebook'ta 400 kişi var, 300 tanesini tanıyorumdur. 30-35'i akraba. Okul arkadaşları, arkadaşım arkadaş... Bunlardan 10-15 tanesiyle anca gerçek hayatta görüşüyorumdur.” (G8, E, 18, Adana)

“200 kadar arkadaşım var. (...) Ya kıramıyorsun insanları... Davet gönderiyorlar. O 200 kişinin çoğu eş dost, akraba, kuzenlerim. Öyle tanıdık olmayanlar, kızlar var. Yazıyorum ama gerçek hayatta görüşmüyorum.” (G22, E, 17, Gaziantep)

“Çevrem, arkadaşlarım, ailem, kızlar da var, ama arkadaş türü kızlar. 280 tane var. Birkaç tane tanımadığım insan var. Amcalarım, arkadaşlarım, kuzenlerim filan... 15-20'siyle görüşüyorum.” (G11, E, 17, Adana)

Sonuç olarak, zamanlarının çoğunu ev ortamında, sosyal ilişkiler açısından uzak geçiren genç bedensel engellilerin sosyal çevrelerini genişletmek, toplumla bütünleşmek ya da sadece konuşma ihtiyaçlarını gidermek için kullandıkları Facebook gibi sosyal ağların, onların sosyal sermayesini geliştirmeye sanıldığı kadar katkı sağlamadığı görülmüştür. Toplumsal ortama taşınmayan ilişkiler derinlikten yoksun olmakta ve çoğu zaman sürdürülememektedir. Bu durumda sanal ortamdaki sosyal sermaye, hâlihazırda var olan aile, yakın akrabalar ve birkaç arkadaştan oluşan sosyal sermayenin ötesine geçememektedir.

4. SANALI GERÇEĞE DÖNÜŞTÜREN “HAREKETLİLİK”

Facebook'un tanışma ve gerçek hayatta görüşülen arkadaşlar edinme aracı olarak kullanımının, ev dışında bir sosyal hayata sahip olan gençlerde daha fazla olduğu görülmüştür. İnternette tanışılan insanlarla yüz yüze görüşmede, tek başına/yardım almaksızın ev dışında zaman geçirebilme imkânının büyük etkiye sahip olduğunun altını çizmek gerekir. Arkadaşları ile buluşmak için –kapı

nne ya da sokağa çıkmanın ötesinde- evden uzağa gidebilen gençler hem yeni tanıdıkları ile bir araya gelmek için gerekli somut koşulları sağlayabilmekte hem de yeterli özgüvene sahip olmaktadır.

Bu gençler çoğunlukla ya okula devam etmekte, ya bir dernek ya da spor kulübüne ye olarak düzenli faaliyetlere katılmakta ya da ücretli bir işte çalışmaktadırlar. Yeni tanışıklıklar da genellikle bu eksenler üzerinden kurulmaktadır. Örneğin okula devam eden bir engelli genç, internetten az sayıda yeni insanla tanışıp yüz yüze görüştüğünü ifade etmekte, ancak bunların bir kısmının okuldan önceden tanımadığı insanlar olduğunu, bir kısmınınsa tanıdıklarının arkadaşları olduğunu anlatmaktadır.

“ (Facebook’ta) Bini geçkin arkadaşım var. Ama hepsi de okuldan. Okul dışından işte kuzenlerim var... Tanımadıklarım iki üç kişi vardır. Onlarla mesela anlaşabiliyorsak... Konuşuyoruz, önce konuşuyoruz, eğer anlaşabiliyorsak, eğer yakın, nasıl diyeyim... Mesaj atıyorsa mesela, “merhaba”, öyle tanışmaya başlıyorsun, yani konuştukça zaten kendine yakın griyorsun, öyle arkadaşlık kuruyorsun. (...) Bana çekici geliyordu, öyle ekliyordum, konuşuyorduk. (...) Okulda da oluyor dışarıda da oluyor. Dışarıda da tanıştıklarım var. Mesela benim arkadaşımın kuzeni, onunla tanışmıştık, daha sonra işte buluştuk, konuştuk, “nasılsın” falan filan diye. Daha sonra samimiliğimizi kesmedik, tekrar buluşmaya başladık, tekrar görüşüyoruz, hala görüşüyoruz, bazen vakit geçirdiğimiz de oluyor.”
(G9, K, 17, Adana)

Benzer biçimde, spor yapan ve kulüp faaliyetlerine katılanların da internette önceden tanımadıkları insanlarla sohbet etme ve bir araya gelme olasılığının daha fazla olduğu görülmektedir. Sporun ve dolayısıyla günlük yaşamda aile ve yakın evre dışında başkalarıyla da etkileşim içinde olmanın, sosyal ilişki kurma ve sürdürmeye etkisi açıkça görülmektedir. Son yıllarda spor yapmaya başlayan gençlerin tümü, bundan önceki hayatları ile şimdikini birbirinden açıkça ayırmaktadır. Örneğin spor kulübüne gidip gelmeye başlamadan önce evden yıllarca hiç çıkmadığını ifade eden bir engelli genç, sporla birlikte sosyalleşmeye başladığını anlatmaktadır. Bu sosyalleşme yalnızca spora ya da kulüp ziyaretlerine bağlı tanışıklıklarla kalmamakta, internet üzerinden yeni arkadaşlar edinip onlarla görüşmeye başlamayı da kapsamaktadır.

“Facebook’tan ekledim, sonra daha yeni tanıştık, birkaç abimiz vardı. Hocayı eklemişlerdi. Bu abiler tanıyınca ekliyorlar. Bende hocama bu abiler kulüpten

mi diye sordum, hoca da evet dedi, ben de ekledim. Öyle tanıştık, konuştuk. Ama kulüpten önce hiç olmadı. Sadece mevcut tanıdıklarım ekliydi. Onlarla konuşuyorduk. (...) Oyun esnasında bir abi yerini söyledi, bir baktım bizim aşağı mahallemizde oturuyor. Abi ben de bu sokakta oturuyorum dedim. Buluşalım dedi, bizim arkadaki parkta buluştuk. (...) Onunla arkadaş olduk, oyunu bıraksak bile. Sokakta sürekli karşılaşıyorduk. (...) Başka da oldu birkaç tane, oyundan, ama uzakta oturuyorlar, o yüzden görüşmedik.” (G7, E, 18, Adana)

Sahip olunan ortak payda ve gençleri bazı Facebook sayfalarında buluşturan ilgi alanları, yeni tanışıklıkları ortaya çıkarmakla kalmamakta, zaman zaman bu gençlerin buluşmalarını ve sanal alem dışında arkadaşlıklar geliştirmelerini de beraberinde getirebilmektedir.

“İnternette tanıştığım insanlar da var. (...) Görüşüyorum. Engelli grupları var, onların sohbet odaları var, orda tanışıyoruz. Buluştuklarımız da var ama başka başka şehirlerde olduğumuz için pek sık değil. (...) Sohbet, sonra tanışma oluyor falan. (...) Yüz yüze görüşmeyi isterdim. Ya işte il dışında oldukları için. Farklı şehirlerdeyiz. Aynı şehirde olsak buluşurduk mutlaka. Yani hep istiyoruz hani nasıl diyeyim senin bulunduğu şehre geldim mi seni göreceğim, böyle konuşuyoruz.” (G27, E, 25, Antalya)

“Tanıştığım çok oldu. Onlarla sayfalardan tanışıyoruz. Polisliğe meraklıyım. Polislikle ilgili sayfalara yorum yaptığımda ekleme oluyor. Dediğim gibi hepsi arkadaş olarak kalıyor. Kesinlikle sevgilim, canım, cicim yok. Gerçek hayatta nasıl mesafe varsa insanlarla, öyle. (...) Gerçekte de tanıştım çoğuyla. Bir tanesi polisti Diyarbakır'da. Arkadaş olarak görüştük. Ondan sonra görüşmek istedi, ben istemedim. (...) Çok farklı düzeyde. Yazışmak farklı. Mesela şu an sizinle yüz yüze görüşmek çok farklı, internette görüşmek çok farklı. Ona engelliyim dediğim zaman yüz ifadesini görmüyorum mesela.” (G25, K, 21, Diyarbakır)

Bu örnekte de görüldüğü gibi internette yeni insanlarla tanışma konusu konuşulduğunda, gençler tanıştıkları insanlarla sevgili olup olmadıklarından söz etmeye başlayabilmektedir. Bu tür ilişkilerle ilgili paylaşımlara göre, erkek görüşülenlerin kadınlara oranla daha aktif ve girişken olduklarını söylemek mümkündür. Bu durum kadınların toplumsal cinsiyet rollerinin etkisiyle gerek daha temkinli davranmaları, gerekse görüşmecilerle bu tür deneyimlerini paylaşmaktan çekinmeleri ile açıklanabilir. Bazı erkek görüşülenlerin, Facebook'ta tanıştıkları kızlarla buluşma hikâyeleri daha olumluysen, bazıların hikâyelerinin ise hayal kırıklığı içerdiği görülmektedir.

“Çok, internet üzerinden. İstanbul’da çok. Burada (Gaziantep’te) o kadar sosyal değildim. Orada (İstanbul’da) insan bir arayış içinde. Arkadaş olmayınca sıkıntı oluyor. İnsan arkadaş arıyor. (...) Öncelikli olarak Facebook’ta buluyorum. (...) Oradan tanıştığım yüz yüze bulduğum insanlar oldu. (...) Bir kafeteryaya gidiyoruz, oturuyoruz, konuşuyoruz. Çoğunlukla kızlar oluyor. Kızlarla muhabbet daha iyi oluyor. Erkeklerle muhabbet rahat olmuyor. Genel olarak resmimi görüp teklif gönderiyor. Ben davet göndermem, eklendikten sonra ilk ben merhaba diyorum.” (G19, E, 24, Gaziantep)

“Duygusal yakınlaşma oldu. Engelli de oldu engelsiz de oldu. (...) Yani internette tanışıp da sonra telefonlaşma oluyor genelde. Karşılıklı. (...) Birisiyle görüştüm, çok tuhaf geldi. Kamerada gördüğüm kişi farklı. O da, gerçek yüzü daha farklı geldi. Daha değişik yani. Kadındı. Benimle yaşattı. Engelliydi. Anlaşamadık. Bir süre sonra görüşmeyelim dedik, öyle kapandı. (...) Yani elde var sıfır.” (G27, E, 25, Antalya)

Sanalın gerçeğe dönüşmesiyle sonuçlanan deneyimlerin engelli gençlerin yaşamında olumlu ya da olumsuz izler bırakmasının ötesinde, asıl üzerinde durulması gereken, engelli gençlerin bu sayede toplumun diğer üyeleriyle iletişime geçmeleri ve bir ölçüde yeni tanışıklıklar yoluyla sosyal paylaşımlarının artması olasılığıdır. Ancak bu imkâna kavuşmada asıl motor gücü engelli gencin hareketlilik imkân ve kabiliyetleri oluşturmaktadır. Hareketliliğin önündeki engeller kalktıkça gençler bir yandan gerçek yaşamda dâhil oldukları sosyal ağlar (okul, dernek, iş ortamı, spor kulübü vs.) içinde yer alan kişileri arkadaş listelerine eklemekte diğer yandan da sanal dünyada tanıştıklarıyla gerçek hayatta yüz yüze buluşma imkânı bulabilmektedirler.

5. SONUÇ

Bedensel engelli gençlerin dijital sosyal ağlara tutunarak sosyal sermayelerini koruma ve genişletme deneyimleri, içinde yaşadıkları toplumsal şartlar nedeniyle farklı pratiklere ve sonuçlara yol açmaktadır. Bu durumda Facebook gibi bir sosyal ağ vakit geçirme, oyalanma, eğlenme, başkalarını takip etme ve gerçek yaşamda yeni dostlukların kurulması gibi çok çeşitli işlevler görmektedir. Ancak bu işlevler -ya da bu işlevlerden bazıları- çoğu zaman engelli gençlerin karşısına bir tercihten öte toplumsal yapının bir dayatması olarak çıkmaktadır.

Bedensel engelli gençlerin hareketliliklerini ve dolayısıyla toplumsal hayata katılmalarını engelleyen çevresel sorunlar, toplumsal önyargılar, ailelerin aşırı

koruyucu tutum ve davranışları arttıkça bu gençler evlerine kapanmakta, gerçek hayatta yeni kişilerle kısıtlı imkânlar çerçevesinde tanışabilmektedir. Bu durumda aile, yakın akrabalar ve kimi zaman komşular ve mahalle civarında edinilen sınırlı bir çevre Facebook'taki arkadaş listesinin ana gövdesini oluşturmaktadır. Kapalı ve korunaklı bir çevrede yaşayan engelli gençlerin genel olarak tanımadıkları kişilerle sanal ortamda iletişime geçme konusunda temkinli davrandıkları görülmektedir.

Eğitim düzeyinin görelî olarak artması, ailenin kontrol ve baskısının azalması ve ev dışında geçirilen zamanın daha fazla olması ile bedensel engelli gençlerin sanal dünyada tanımadıkları kişilerle pasif ya da aktif olarak daha fazla iletişime geçmelerinde de artış olduğu görülmektedir. Sanal dünyada tanımadıkları insanlarla, özellikle "karşı cinsle" daha rahat iletişime geçme ve tanışma imkânı olsa da, çevresel engeller ve engellilere karşı toplumsal önyargılardan duyulan kaygılar nedeniyle bedensel engelli gençler sanal ilişkilerini gerçek ilişkilere dönüştür(e)memektedir. Arkadaş listesine eklenen ve zaman zaman internet ortamında sohbet edilen kişilerin sayısında artış olsa dahi, sanal dünyada kalan arkadaşlıklar gerçek dünyada sosyal sermayenin genişlemesine önemli bir katkı sağlamamaktadır.

Sanal dünya üzerinde kurulan ilişkilerin niteliğini belirleyen en önemli ölçüt gerçek dünyadaki sosyal sermayenin niteliği ve genişliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Örgün eğitime, spor aktivitelerine ve dernek faaliyetlerine katılımın artması, Facebook'taki arkadaş listesinde yer alan kişilerle yüz yüze iletişime geçilmesinde ve devamında ilişkilerin sürdürülmesinde belirleyici bir etki oluşturmaktadır.

Sonuç olarak gerçek hayattaki sosyal sermaye sanal hayattaki sosyal sermaye üzerinde de belirleyici olmaktadır. Bedensel engelli gençler sosyal hayata katılabildikleri oranda güçlü ve zayıf bağlarını sanal dünyada da etkin ve verimli şekilde kullanabilmektedirler. Facebook gibi dijital sosyal ağlar tek başına engelli bireylerin sosyal sermayelerinde bir artışa ve toplumla bütünleşmelerine olanak vermemektedir. Gerçek dünyadaki engeller azaltılmadıkça/kaldırılmadıkça bedensel engelli gençlerin sanal ve gerçek dünyada tam anlamıyla toplumsallaşmaları, toplumla bütünleşmeleri ve topluma dâhil edilmeleri mümkün olamayacaktır.

KAYNAKÇA

BARNES, A. John. (1954). Class and Committees in a Norwegian Island Parish. *Human Relations*, (7), 39-58.

BOURDIEU, Pierre. ve WACQUANT, Loic. (2003). *Düşünimsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, İstanbul: İletişim yayınları.

BOURDIEU, Pierre. (1980). Le Capital Social. *Les Actes de la Recherche en Science Sociales*, 31, 2-3.

BRIQUET, Ferri. (2012). *Comment l'internet nous transforme, La socialisation dans l'univers numérique*, Nancy : PUN-Editions Universitaire de Lorraine.

BURT, R. Stuart. (1992). *Structural Holes: The Social Structure of Competition*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

CASTELLS, Manuel. (2000). Materials for an Exploratory Theory of the Network Society. *British Journal of Sociology*, 51(1), 5-24.

COLEMAN, S. James. (1988). Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95-120.

FONDEUR, Yannick. ve LHERMITTE, France. (2006). Réseaux sociaux numériques et marché du travail. *La Revue de l'IREC*, 52, 101-131.

FONDEUR, Yannick. (2007). Les friends lists de facebook: des fonctionnalistes limitées (pour le moment). *e-recrutement et marché du travail*, <http://erecruitment.wordpress.com/2007/12/19/les-friend-lists-de-facebook-des-fonctionalites-limitees-pour-le-moment/#more-126> erişim tarihi: 30 Ağustos 2014.

GIDDENS, Anthony. (2008). *Sosyoloji*, İstanbul: Kırmızı Yayınları.

GOLDER, A. Scott, WILKINSON, M. Dennis., ve HUBERMAN, A. Bernardo, (2007). Rhythms of social interaction: Messaging within a massive online network. *Third Communities and Technologies Conference*, ss. 41-66, Michigan State University, USA.

GRANOVETTER, S. Mark. (1973). The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78, 1361-1380.

MCMAUGH, Anne. ve DEBRUS, Ray. (1999). 'Just Make friends, That's the Most Important Thing!' School Transition and Making Friends: The Concerns and Worries of Children with Illness and Disability, Association for Research in Education'in yıllık toplantısında sunulan tebliğ, Melbourne, Australia. <http://www.aare.edu.au/data/publications/1999/mcm99171.pdf> Erişim tarihi: 10 Ocak 2014.

MILLER, Vincent. (2012). A Crisis of Presence: On-line Culture and Being in the World. *Space and Polity*, 16 (3), 265-285.

PENARD, Thierry. ve Nicolas, POUSSING. (2010). Internet Use and Social Capital: The Strength of Virtual Ties. *Journal of Economic Issues*, 44 (3), 569-595.

PRENSKY, Marc. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*, 9(5), 1-6.

RAGHAVENDRA, Pammi., VIROGO, Rachael., OLSSON, Catherine., CONNELL, Tim. ve LANE, Alison. (2011). Activity participation of children with complex communication needs, physical disabilities and typically developing peers. *Developmental Neurorehabilitation*, 14, 145-155.

RAGHAVENDRA, Pammi., GRACE, Emma., NEWMAN, Lareen., WOOD, Denise. ve CONNELL, Tim. (2013). 'They think I'm really cool and nice': The impact of Internet support on the social networks and loneliness of young people with disabilities. *Telecommunications*, 63(2), 22.1-22.15, <http://tja.org.au/index.php/tja/article/view/414> erişim tarihi: 26.11.2013.

RESNICK, Paul. (2002). Beyond Bowling Together: Sociotechnical Capital. CARROLL, John., (Ed.) *HCI in the New Millenium*, ss. 247-272, Boston MA: Addison-Wesley.

RIPHAGEN, Joel. ve KANFER, Alaina. (1997). *How Does E-mail Affect Our Lives?*, Champaign-Urbana, IL: National Center for Supercomputing Applications.

TAPSCOTT, Don. (1998). *Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation*, New York: McGraw Hill.

THIRUMANICKAM, Abirami., RAGHAVENDRA, Pammi. ve OLSSON, Catherine. (2011). Participation and social networks of school-age children with complex communication needs: A descriptive study. *Augmentative and Alternative*

Communication, 27, 195–204, <http://dx.doi.org/10.3109/07434618.2011.610818>
erişim tarihi: 16.11.2013.

YAMAN, . Miraç. (2013). Türkiye’de gençlik sosyolojisi çalışmalarına dair bibliyografik bir değerlendirme. *Alternatif Politika*, 5 (2), 114-138.